

КАРАКТЕР ДРЖАВЕ ПОЗНЕ РИМСКЕ ИМПЕРИЈЕ

Пропаст античке цивилизације, начин и узроци пада римске империје још увек су предмет дискусије. При крају Републике римско робовласничко друштво доспело је у кризу. Као последица те кризе јављају се: колонат, везивање пољопривредника за земљу, натурална привреда, опадање градова и бежање на село, почеци сталешке организације, итд. Иако је распрострањеност ових појава тешко оценити, иако је тешко рећи да ли оне преовлађују над робовласничким односима или су ови до краја владајући облик друштвене организације, ипак је несумњиво да оне у себи имају елементе феудалног карактера, да су претече средњовековног друштвеног система. Како су се ове промене одразиле на карактер државног апарата? Појавили су се нови односи чији је најизразитији елемент колонат и велепоседници који прелазе на нова *consilia* и користе радије рад колона од рада робова. Да ли држава постаје инструмент ових магната или је још увек верна робовласничкој традицији?

У совјетској литератури послератних година развила се интересантна дискусија о феудализацији римске империје и узроцима њене пропасти. Један од учесника дискусије, Е. М. Штајерман, додирује и питање које нас интересује. У чланку „Проблеми пада робовласничког система” (1) аутор се пита:

„Зар се може говорити о влади Константина и о влади и политици његових следбеника као о робовласничкој држави и политици?”, па наставља: „Криза робовласничког система довела је већ у трећем веку до пораза старих робовласничких група; као њен заменик јавља се у недрима римског робовласничког друштва својина земљишних магната [...]. У економици роба замењује кмет, а у политици империју која је орган робовласника (принципат) империја која је орган најкрупнијих земљопоседника (доминат)”.

Тешко је сложити се и са првим тврђењем Штајерманове (роба замењује кмет). Колон је тек претеча средњовековног кмета (2). Такође је неизвесна раширеност колоната (3). А тврђење да је римска држава периода домината престала да буде орган робовласништва и да штити интересе феудализиране властеле изгледа нам нетачно. То се јасно може видети из мера које је римска држава предузимала последњих векова свога постојања. Не само да се императори нису ставили на страну феудализиране властеле већ су се свим силама борили против феудализације. Државни апарат је до краја задржао робовласнички карактер, долазећи у супротност са све бројнијим и јачим феудалним елементима.

Када је реч о активности римског државног апарата пада у очи да је ова велика и разноврсна. Та је појава карактеристична за ситуацију

(1) „Вестник древнеј историји”, Но 2/53, с. 51—80.

(2) Енгелс: Порецкло породице, приватне својине и државе, Београд 1950, с. 153.

(3) Има аутора који сматрају да је робовласништво до краја римске историје остало као владајући друштвеноекономски систем (Каждан: О неких спорних вопросах историји становленија феодалних одношениј, „Вестник древнеј историји”, Но 3/53, с. 77—107).

у којој су карактер државе и економике у раскораку. У Риму, уколико је криза јача све је већи број закона. Тако је Диоклецијан у другој половини III века, када је римско друштво запало у велике тешкоће, донео преко хиљаду прописа. Ни остали императори не изостају ца њим у гигантском законодавству.

У периоду домината интервенисано је више пута у корист сиромашних слојева. Тако је забрањено узимање интереса на интерес (анатоцизам) (4). Забрањено је припадницима сенаторског staleжа да цесијом прибаве потраживање око кога се води спор (*res litigiosae*) (5). Врло је вероватно да су у питању била потраживања сумњиве ваљаности која су *potentes* откупљивали за мању суму, па су их, захваљујући свом угледу и везама, утуживали у пуном износу. Анастасије прописује да ће се у случају цесије дужник ослободити дуга уколико новом повериоцу плати онолико колико је овај дао приликом цесије (6). Прописано је да приликом извршног поступка треба оставити дужнику минимум средстава неопходних за живот, то је тзв. *beneficium competentiae* (7).

Шта нагони државу на ове хумане акте? Многи траже одговор у утицају хришћанског милосрђа (8). По другима, либерализам класичног права био је могућ онда када постоји каква-таква једнакост странака и непристрастан суд; како се крајем империје један део људи својим ауторитетом и богатством издвојио из друштва, држава интервенише у корист сиромашних да би одржала равнотежу (9).

Хришћанска етика могла је имати неки утицај на делатност императора али не искључиви. Уосталом, велики број царева реформатора били су пагани и прогониоци хришћана. Ове мере нису толико у корист сиромашних колико су *protiv* моћи *potentiores*, против феудализације и колоната. Феудализација није била мирно збивање већ, буран процес. Устанок у провинцијама, покрети багауда и агонистика, грађански ратови и борбе око престола — све то говори о жестини сукоба између старог и новог. Тај основни сукоб: робовласништво — феудализам огледа се и у односима: ситни посед — латифундија, град—село, поверилац — дужник. Штитећи сиромаше, у првом реду сељаке, императори спречавају њихово пропадање и претварање у колоне (10).

Има неких мера које немају тако изражену политичку садржину, али њиховом анализом долазимо до закључка да се и у њима огледа борба старог и новог и недвосмислено ангажовање државе на страни старог.

Један рескрипт из 285, тзв. *lex secunda*, установио је принцип коме је канонско право дало назив *laesio enormis*, оштећење преко половине (11).

(4) C. IV. 32. 28.

(5) C. VIII. 36. 5.

(6) C. IV. 35. 22.

(7) Најпре је претор предвидео *beneficium competentiae* за неке случајеве. принцип је прихватила јуриспруденција (D. XLII. 1 22. 1; исти tit. 24 pr etc.) и император (C. VI. 75. 6).

(8) E. Albertario: Studi di diritto romano, v. III, pp. 401 seq.

(9) Besnier: Cours de droit romain, Paris, 1949, p. 322.

(10) Реакционарни карактер ових мера истиче проф. Стојчевић (Римско облигационо право, Београд, 1957, с. 48—49). Исто тако, још Ренан за Марка Аурелија пише: „[i. . .] он се трудио да свим овим реформама да конзервативан вид“ (Marc Aurèle et la fin du antique, Paris, 1891, p. 29).

(11) C. IV. 44. 2.

Давање могућности за раскид уговора када цена не одговара ни половини вредности продатог добра изгледа као нешто што произилази из општих циљева права као *ars boni et aequi*. Међутим, ово правило се примењивало доста уско. Раскид је био могућ само ако је реч о непокретности и једино у корист продавца. Купац није могао раскинути уговор ако вредност ствари не одговара ни половини плаћене цене. Ако покушамо да иза формалних категорија: продавац, непокретност, купопродаја, откријемо њихову друштвену суштину, видећемо да је у конкретној примени правило штитило сељаке који под притиском беде продају будушто своја имања претварајући се у колоне. На такав закључак нас наводи и чињеница што се за примену правила није тражила никаква заблуда, као што је редован случај у каснијем, средњевековном развоју института оштећења преко половине. У супротном, тј. ако би тражило заблуду, правило би промашило ову сврху: заштиту сељака који у нужди продају богатом земљопоседнику своје имање по багателној цени.

Јасно је да овакав конзервативни карактер имају и ограничења ослобађања робова. Масовне манумисије су последица кризе робовласништва и тежње да се пронађе лек против најтежег недостатка робовског рада: незаинтересованости роба за резултат рада. Ослобођени роб се поставља на пекулијум под условима који од њега чине колону. Почев од *lex Fufia Caninia* из времена Августа, римско право је неколико пута постављало строге услове за ослобађање робова како у погледу старости роба и господара, тако и у погледу броја робова који могу бити ослобођени. Под притиском потреба неки од њих су ублажени или укинута али још увек Јустинијан тражи одређену старост господара. Очигледно је да су ови, преслипи имали за циљ одржавање „стarih, добрих” робовласничких односа.

Карактеристично је да је право на једнострану раскид уговора „због кајања” (*ius poenitendi*) раније настало код закупа земље него код осталих облика *locatio-conductio*. Закон даје могућност колонизираном да се покаје (*condictio ex poenitentia*) и да раскине уговор са велепоседником (12).

Постоји низ правила посткласичног и Јустинијановог права која одступају од традиционалних решења. Нека од њих на први поглед изнећају, али добијају пуни смисао ако их посматрамо у овој светлости.

Познат је историјат стипулације. Она је најпре апстрактни посао *stricti iuris*, тј. да би настала обавеза довољна је измена свечаних формула. Чак и ако је доказао да није примио новац који се обавезао да ће вратити, дужник је остајао обавезан. Од Каракале је дужник могао у оваквом случају да подигне *querela non numeratae pecuniae* и тада је поверилац морао да доказује постојање правног основа свога потраживања. То је само један фрагмент општег кретања у облигационом праву према каузалности. Јустинијан је увео новину која мало чуди. Приликом спора о потраживању из стипулације поверилац је морао увек да доказује основ свога потраживања (да је дао, на пример, новац на зајам који сада

(12) На тежњу да овим и неким другим мерама држава хоће да заштити сиромашне указује Besnier (op. cit., pp. 322 seq.) али не извлачи отуда закључак о карактеру њеном.

потражује) чак и када је имао писмену признаницу дужника (13). Очигледна је тежња да се заштити дужник и јасан антиплутократски став императора. А богати повериоци су у крајњој линији били носиоци феудализације, те је ова мера била и антифеудална.

По класичном праву терет доказивања у својинском спору лежи увек на тужиоцу. Ово начело делимично је измењено 325. У Теодосијевом кодексу налазимо у том погледу интересантан рескрипт. Константин у њему понавља наведени принцип (терет доказивања је на тужиоцу) али додаје да ће у неким случајевима, када правичност налаже, држалац добра морати да доказује својину уколико тужилац не располаже доказима о свом праву својине. И у будуће, увек када се такав случај појави, тужени мора да наведе откуда му ствар, додаје рескрипт. Будући да се позива на осећање правде и човечности, рескрипт је вероватно имао за циљ спречавање злоупотреба од стране *potentes*, како претпоставља Беније (*Besnier*) (14). У време када је римско друштво запало у тешку кризу, када насиље и самовлашће провинциских богаташа постаје редовна појава, можемо да замислимо о каквом је спору реч. По свој прилици је неки велепоседник отео земљу или које друго добро сиромашу па овај није могао да докаже своје право својине, што је било врло тешко (*probatio diabolica*). Док би по тада важећим начелима тужени тријумфовао у спору, император налаже да ће он морати да доказује од кога је добио и по ком основу држи ствар.

Исти владар, Константин, прописао је 316 поред осталих још један услов за пуноважност поклона. Приликом предаје поклона, налаже император, потребно је присуство свих суседа или одређеног броја арбитра (15). Ова мера није била предвиђена ни ради формалности публицитета јер је у то време уговор морао бити уписан у јавна акта, нити ради олакшавања доказивања јер су прописи предвиђали обавезно издавање признанице. Да би нам мера била јаснија поменућемо један други пропис у коме је такође реч о поклону.

Један закон из Јустинијановог кодекса са жаљењем констатује како је нарочито уговор о поклону предмет честе злоупотребе од стране *potentes* (16). Изгледа да се ова злоупотреба вршила на тај начин што су магнати фалсификовали правни основ и упадали на имања сељака, праћени оружаном пратњом и отимали тобож поклоњене ствари. Император Константин каже да доноси пропис да би се спречило насиље и препади (*ad excluendam vim atque irruptionem*). Зато предвиђа присуство суседа који су и сами колони или сељаци па су могли да помогну једном припаднику истог слоја.

Може се, додуше, приметити како неки прописи из овог периода имају сасвим различити карактер од горе наведених. Неки закони су ишли на руку стварању колоната и фаворизовали *potentiores*. Најзначајније су две такве мере: везивање колона за земљу и овлашћења дата провинциским магнатима да прикупљају порез. Мислимо да циљ ових мера није

(13) С. IV. 30. 3; С. IV. 30. 10 i 14.

(14) *Besnier*; *op. cit.*, pp. 322—323.

(15) Конституција Константина С. Th. VII. 12. 1.

(16) С. J. I. 54. 1.

било давање подршке феудализованим велепоседницима већ да су и једна и друга биле предузете из фискалних разлога. Професионална војска, велики јавни радови, гломазан бирократски апарат, издржавање градске сиротиње многоструко су повећали издатке државе у односу на стање у претходном периоду када су магистратуре почасне и војска неплаћена. Велики проблем са којим је сваки император морао да се суочи био је: набавити новац за покриће огромних расхода. Неки цареви се не држе оне мудре изреке Тиберија: *Boni pastoris est tondere pecus non deglubere* (добар пастир треба да стриже овце а не да их дере). Због тешких пореза и услова живота уопште, сељаци често беже са земље. Сем тога и систем *capitatio-iugatio* по коме се вршило разрезавање порезе, од Диоклецијановог времена, захтевао је овакву меру. Пореску јединицу чини са једне стране *caput* — земљорадник, а са друге *iugum* — комад земље који отприлике један човек може да обради. *Caput* не може бити опорезован ако нема *iugum* и обратно. Јасно је да су власти тежиле да вежу ова два елемента (17). При томе је и интерес одржавања земљорадње која је патила од недостатка радних руку играо извесну улогу. У неколико махова је прокламована везаност за земљу. Најзначајнија је конституција из 332. У већини случајева закон је само санкционисао постојеће стање. Због презадужености многи колони су престали да се старају да врате власнику земље дуг и фактички су били везани за земљу.

Исти фискални разлози нагоне државу да се у сакупљању пореза ослони на оне који су се *via facti* претворили у врсту локалних органа власти. Због општег слабљења власти на периферији државног апарата провинцијски магнати су били у стању да тај посао најефикасније обаве. Наравно да је делегирање једне државне функције повећало њихову моћ. Императори то нерадо чине; они капитулирају пред нужношћу али се из тога не може извести закључак о феудалном карактеру државе. Из истих разлога се савремене државе на Западу не могу прогласити за социјалистичке иако неке мере имају објективно социјалистички карактер.

Неки текстови могу да нам послуже за добијање представе о томе какав је однос владао између државе и *potentiores*.

Конституција из 328 говори о томе како постоје великаши које нико не сме да тужи ни да осуди „[...] они су опасност за јавни ред и сиромаше“ (18). Јустинијан у новели 60 понавља одредбу Марка Аурелија којом се забрањује повериоцима да са наоружаним људима упадају на имања дужника који је на самрти да би запленили његова добра. Валентинијан 365 проглашава ништавим правне послове закључене *terrore potentiae*. Теодосије Велики и Аркадије забрањују држање приватних затвора. Већ раније Диоклецијан забрањује да сведочи лице које има положај колона на имању магната (19). — Таквих мера било је још много (20).

(17) Колико нам је познато, први је Wallon истакао мисао да су фискални разлози нагонили државу да веже колоне за земљу (*L'histoire de l'esclavage*, Paris, 1847). На сличан начин објашњава ову меру Машкин (*Историја старог Рима*, Београд, 1951, с. 500) и Острогорски (*Историја Византије*, II изд., Београд 1959, с. 60—61).

(18) С. I. 40. 2.

(19) С. IV. 20. 5.

(20) Такав карактер имају и неки прописи процесуалног права који се односе на употребу силе и самовласт у остварењу права (D. 48. 75. 8; D. 48. 7. 7; С. J. 11. 58—59 etc.).

Све ово говори о борби коју држава води против феудализације, против велепоседника који имају своју приватну војску (*buccellarii*), затворе у својим замковима и теже да потчине сиромашне суседе. Међусобно непријатељство државе и магната било је толико велико да неки од *potentes* пребегавају варварима. Марсељски бискуп Салвијанус пише: „Многи и од племенитог рода пребегавају варварима да не би умрли у невољи државног прогонства” (21). Када Германи у таласима плаве и руше империју, неки велепоседници не само што не пружају никакав отпор већ прелазе на страну непријатеља. Тако је познато да је Гејзерика позвао магнат и сепаратиста Бонифације.

Сама историја Византије доказ је да је римска држава до краја задржала робовласнички карактер. Византија је у извесном смислу продужетак римске империје. Иако у њеној историји има чудних скретања и недоследности, сви византијски цареви до XI века, са изузетком — можда — Лава VI, траже начин да сузбију моћ властеле и да заштите ситни сељачки посед — страгиотска имања. Ова тенденција представља можда најстабилнији елемент унутрашње политике Византије до XI века. Тек тада почињу проније масовно да се деле, да би процес феудализације достигао врхунац у XIV веку. Читав овај развој био је праћен крвавим унутрашњим сукобима, грађанским ратовима, убиствима владара од којих је мало који завршио природном смрћу. Док је јасно да држава до Комнина није апарат феудалне класе, да чак води борбу против властеле, није довољно јасно чије интересе штити. Чини нам се да она не штити ни интересе феудалаца нити интересе робовласника којих има мало, већ сопствене интересе. Страшни унутрашњи сукоби и непрекидни јурици разних народа на Византију, повећали су улогу војске и допринели да се бирократски апарат издвоји од друштва и осамостали (22).

Робовласнички карактер државе није произилазио из свесног правца акције. Нису се римски императори опредељивали за робовласништво а против феудализације. Они су вероватно у сукобу два друштвена система, старог и средњег века, гледали изопачење „старих, добрих” времена. Они војују за *mos maiorum* (обичаје предака) и *virtus romana* (римску врлину). Робовласничка аристократија јадикује за некадашњим временима. Код Плинија налазимо: „О какав је био живот предака! Какво поверење при коме се ништа није печатило!” (23). Императори чак покушавају да затворе очи пред непријатном стварношћу. *Codex Justinianus*, донет у време када је феудализација свакако далеко одмакла (VI век), готово и не помиње ове промене. У првој књизи Институција налазимо: *Summa itaque divisio de iure personarum haec est, quot omnes homines aut liberi sunt aut servi*. А о колонима ни речи. И у Дигестама се колони мало помињу. Баш зато што је тежио да васкрсне старо робовласничко право, Кодекс је

(21) De gubernatione Dei, књ. V, гл. 5 (навод Чулиновића: Опћа историја државе и права, Загреб, 1949, с. 12).

(22) Наравно да се горњи закључак не може извести овако напречац. Покушају да наведену мисао о карактеру византијске државе поткрепим извесним доказима у посебном раду. Треба напоменути да је бирократска тенденција постојала и у римском царству. Такав смисао имају све оне многобројне привилегије војника и чиновника које почињу у Августово доба а временом се умножавају.

(23) Naturalis Historiae, XVII, 7.

одговарао друштвеним потребама онолико, колико енглеска ортографија одговара изговору. У оно време мора да је деловао архаично. Није чудо што је и поред анатемисања сваког коментара и исправки овом кодексу, већ сам Јустинијан прекршио сопствено наређење и издао допунске новеле. Из истих разлога био је потребан онај каснији низ исправки, допуна и прерада „са поправкама у правцу већег човекољубља” (24).

Мисао о робовласничком карактеру римске државе није нова. Ми о Риму нисмо навикли друкчије да мислимо до као о робовласничком. Проф. Стојчевић истиче да су римски императори хтели да задрже осипање робовласништва али да је живот био јачи па су често њихове мере баш подстицале феудализацију. Др. Иво Пухан указује на извештај ривалитет између централне државне власти и велепоседника (25). Тврђење Штајерманове како државни апарат позне римске империје престаје да буде орган робовласништва критиковано је и у совјетској историографији.

Чини нам се да је питање карактера римске државе у тесној вези са једним другим, много дискутованим питањем: проблемом пада римског царства. Одговора има готово колико и аутора који су се бавили њиме. Совјетска историографија полази од става да су економски узроци условили пропаст античког света, али се варијанте појединих аутора разликују. Машкин се ослања на Стаљинову тезу о „револуцији робова која је ликвидирала власнике робова и укинула ропство као облик експлоатације трудбеника” (26). Чини нам се да је сам назив револуција робова апсурд. По могућности, односно немогућности да буду револуционарна снага, робови подсећају на средњевековне кметове. Робовске побуне имају онај деструктивни елемент који има свака револуција али им недостаје конструктиван. Робовски начин производње, као и кметовски, не постоји. Осим тога, најжешће робовске побуне дели готово 500 година од пада римске империје.

Други совјетски аутор, Каждан, сматра да је постојала нека врста сељачке револуције (27). Ситни сопственици земље везани су за начин производње који тада има велику будућност. У савезу са варварима уништавају најпре Западно а затим Источно римско царство.

Тезе Штајерманове свODE се на идеју о револуцији „колонијалног власника”, феудализованих земљопоседника који уз помоћ Германа уништавају преживеле робовласничке односе, што је донекле у противречности са већ изнетим њеним тврђењем да римска држава од Константина престаје да буде експонент робовласничке класе и да добија феудални карактер (28).

Међутим, унутрашње политичке револуције није било. Држава у римском царству није до краја престала да буде окупрана прошлости, до краја није изгубила робовласнички карактер. То је и био узрок њене пропасти. Није толико моћ варвара узрок пропасти римског царства ко-

(24) Видети М. Horvat: *Quelques aspects politiques des codifications romaines*, RIDA, IV, 1957, pp. 289—299. Такође Машкин подвлачи конзервативни карактер *Corpus-a* (н. д., с. 523).

(25) Иво Пухан: *Римско право*, I, Скопје, 1960, с. 138.

(26) Машкин: н. д., с. 518, гл. „Револуција робова и пад Римског царства”.

(27) Каждан: н. д.

(28) Штајерман: н. д.

лико немоћ империје. Трудећи се да се одупре току историје, римска држава је истрошила своје снаге у борби са све бројнијим елементима новог друштвеног система и тако постала лак плен варвара. Према томе, непосредни узрок пада Рима није био економски ћорсокак у који је империја дошла (29) јер је у колонату излаз из тог ћорсокака нађен, нити унутрашња политичка револуција које није ни било већ неадекватност државног политичког апарата, који до краја остаје робовласнички, економским и друштвеним односима који су то све мање.

Обрад Станојевић

СМИСАО И ПРАКТИЧНИ ЗНАЧАЈ НАЧЕЛА ПРАВОСНАЖНОСТИ РЕШЕЊА У НАШЕМ УПРАВНОМ ПОСТУПКУ

1. — Интересантно је да у нашем праву које је не само по свом настанку него и по свом развоју револуционарно — важи као једно од основних начела управног поступка и правоснажност решења донетог у таквом поступку. Закон о општем управном поступку од децембра 1956 формулише ово начело, у члану 11, следећим речима: „решење против кога се не може изјавити жалба нити покренути управни спор (правоснажно решење), а којим је неко лице стекло одређена права може се поништити, укинути или изменити само у случајевима који су законом предвиђени”.

2. — Деценијама је спор међу теоретичарима — нарочито немачким и аустријским — о томе да ли је, у којој мери и у ком случају управни акт подобан за правоснажност, тј. за ону дефинитивност и непроменљивост која је опште признато својство судске пресуде, нарочито пресуде донете у грађанском спору. Разна схватања и ставови теорије која о овом питању срећемо јесу или одраз праксе, посебно судске праксе и позитивног законодавства земаља аутора у питању, — или ова схватања и ставови теорије у већој или мањој мери утичу на праксу и позитивно законодавство (ово је нарочито случај у Аустрији). У сваком случају питање је врло сложено, спорно у разним својим аспектима, а истовремено врло значајно са позитивноправне и практичне тачке гледишта.

Друштвена потреба правне сигурности чије одсуство угрожава стабилност друштвених односа уопште а посебно односа и ситуације створених или утврђених управним актом; потреба за отклањањем неизвесности у процесу спровођења закона и других прописа; заштита права и правних интереса грађана, самосталних установа и организација, с једне стране, и јавног интереса с друге стране; начело законитости — то су основи и полазне поставке при решавању питања правоснажности решења донетих

(29) Т. Frank (Economic History of Rome, Baltimore, 1927, pp. 509—511) позивајући се на документе из тог периода сматра да се не може говорити о неком економском хаосу у еписи пропасти Рима већ је наводно постојало релативно благостање. „Прегледавши економске услове у време пре пада римске империје, ми не налазимо да су било популација било природна богатства исцрпљени, али наглазимо на недостатак интелигенције и духа да се ти извори ефективно искористе, што је неизбежно проузроковало конфузију, дисхармонију и зловољу”.